

Ольга НОВІКОВА, Марина ДЕЙЧ

ГЛОБАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ЇХНЮ РЕАЛІЗАЦІЮ

Визначено проблеми незабезпечення виконання міжнародних зобов'язань України зі сталого розвитку, оцінено його правове забезпечення, обґрунтовано рекомендації та пропозиції з удосконалення системи національної безпеки, державної, регіональної та промислової політики щодо формування умов досягнення сталого розвитку.

Постановка проблеми. Сталий розвиток визначено ООН як основний напрям розвитку людської цивілізації на XXI ст. Світова спільнота постала перед вибором гідного існування й розвитку або поступового зниження можливостей для цього через втрати людського потенціалу і високі темпи поглинання вичерпних природних ресурсів. Вона почала культивувати ідеї сталого розвитку, які передбачають скасування протиріч, коли задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не ставить під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби. Застосування принципів сталого розвитку й досягнення його цілей стає можливим за умов збалансованості його складових – економічної, соціальної та екологічної, а також при тому, що технологічне навантаження не перевищить можливості навколишнього природного середовища до самовідтворення. Відхилення від визначених вимог функціонування й розвитку держав обумовлює виникнення глобальних криз – екологічної, антропологічної, енергетичної, фінансово-економічної тощо, які ставлять людство на межу виживання. Пошук джерел виникнення кризових ситуацій приводить до висновку про процвітання технолого-споживацької ідеології, яка протистоїть природі й ставиться до неї як до джерела ресурсів. Ці базові цінності антропоцентричної світоглядної картини світу лежать в основі моделі глобалізації, запропонованої Заходом світовій спільноті. Вона реалізується у власних інтересах, породжує численні протиріччя, конфлікти й кризи і нездатна забезпечити інтеграцію, співробітництво та сталий розвиток різних країн-учасниць світового процесу, а також свідчить про духовну кризу Західної цивілізації.

Зараз, коли вплив людства на природне середовище став планетарним і має катастрофічні наслідки, відбулось усвідомлення того факту, що люди Землі зв'язані один з одним і несуть відповідальність за планету як спільну домівку, переважна більшість вчених і громадських діячів різних країн поділяють точку зору, згідно з якою настає епоха докорінних змін і переходу світової спільноти до нового типу (моделі) сталого розвитку. Від того, яким буде майбутнє світової цивілізації, багато в чому залежать і перспективи розвитку України та її регіонів.

Міжнародні зобов'язання України, які вона взяла на себе щодо втілення ідей сталого розвитку, потребують реалізації положень міжнародних документів, які відображають загальні проблеми сталого розвитку й особливості управління сталим розвитком на регіональному рівні. Ними є: Програма дій "Порядок денний на

XXI століття”, одним з основних напрямів реалізації якої є розробка регіональних Повісток для великих і малих міст; “Стамбульська декларація щодо населених пунктів” і “Порядок денний ХАБІТАТ”, прийняті на Міжнародній конференції ООН зі сталого розвитку населених пунктів; матеріали засідань Комісії ООН щодо населених територій і сесій Комітету з населених пунктів (ЄЕК ООН); “Керівні принципи планування сталого розвитку населених пунктів ЄЕК ООН”. Таким чином, виконання країною обов’язків щодо формування умов сталого розвитку й досягнення його цілей має втілюватися в державну, регіональну, економічну, соціальну, екологічну, промислову політику і мати науково обґрунтовані управлінські рішення з цих питань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Україні наукові дослідження з проблем сталого розвитку значно активізувались у період її незалежності. Сформувався науковий школи з проблем розвитку продуктивних сил, еколого-економічної рівноваги, сталого розвитку. Ці школи представляють такі відомі українські науковці, як Б. Буркинський, М. Голубець, В. Голян, З. Герасимчук, В. Волошин, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, М. Згуровський, В. Кухарь, М. Карлін, В. Кравців, Л. Мельник, Я. Олійник, Л. Руденко, В. Шевчук, С. Харичков, М. Хвесик.

Систематизація наукових досліджень зі сталого розвитку свідчить, що найбільш популярні наукові дослідження за окремою його складовою – екологічною, а також сполучення економіко-екологічного напрямку. Це результати наукових досліджень представників київських і донецьких шкіл [1, 2, 3, 4]. В. І. Куценко та В. П. Удовиченко вперше провели системне дослідження щодо соціальної складової сталого розвитку [5]. Неперевершеним за своєю значущістю і комплексністю підходів до формування й реалізації сталого розвитку в Україні є опубліковані в Сумах результати наукової роботи провідних вчених 15 країн (Австралії, Білорусії, Італії, Канади, КНР, Нідерландів, Молдови, Росії, України, Чехії, Швейцарії, Японії), які запропонували свої останні наукові розробки зі сталого розвитку [6, 7]. Вони викладені в простій, доступній для сприйняття формі. Видання у формі підручників мало на меті полегшення сприйняття змісту й надання можливостей теперішньому поколінню, яке навчається, зрозуміти проблеми сталого розвитку, а потім їх успішно вирішувати. Однак бурхливий сплеск та активність наукових досліджень і публікацій з проблем сталого розвитку не дали очікуваного практичного результату.

Виділення невирішеної проблеми. Наукові здобутки не вирішили проблеми включення до державної та регіональної політики пріоритетів сталого розвитку, управління розвитком не враховує ні його принципів, ні ідеології, ні цільових орієнтирів. Кожна складова сталого розвитку виокремлюється. Економічний, соціальний та екологічний розвиток формується й реалізується без необхідного взаємозв’язку і взаємодії. Економічна політика має бути підставою для соціальної та екологічної політики, соціальна політика повинна мати економічне підґрунтя для здійснення й водночас ставити вимоги до екологічної політики і враховувати її вимоги. Екологічна політика повинна мати економічний та соціальний потенціал для здійснення. В такому контексті необхідно формувати й реалізовувати політику сталого розвитку.

Мета статті – визначити потреби України в реалізації глобальних та власних орієнтирів досягнення сталого розвитку, обґрунтувати шляхи удосконалення державної і регіональної політики для створення механізмів реалізації сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Здобутки України, яка визнала, що сталий розвиток для неї є безальтернативним, незначні. На державному рівні навіть не прийнято відповідної концепції, яку необхідно було звести до рангу правового документу згідно з міжнародними домовленостями. За розпорядженням Президії НАН України від 2 червня 2006 р. № 335 було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку [1], який у грудні 2006 р. подано до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України для подальшого розгляду та затвердження.

Але проект Концепції переходу України до сталого розвитку зазнав різкої критики та був відхилений для подальшої докорінної переробки. Цього не відбулося і за

станом на 2011 р. В Україні немає концептуальних засад сталого розвитку. На теперішній час основним документом, що регулює політику реалізації принципів сталого розвитку в Україні, є Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр. [8]. Це єдиний правовий документ в Україні, який визначає, що “від складного напруженого процесу становлення державних інституцій, формування нових суспільно-політичних відносин, засад соціально-економічного реформування і розроблення ідеології сталого розвитку, як підґрунтя державної стратегії XXI століття, з другої половини минулого десятиліття в Україні зроблено перші кроки до сталого розвитку на національному рівні”. Ці оптимістичні сподівання не знайшли на національному рівні подальшого розвитку, і завдання цієї Програми не стали складовою стратегічного планування переходу України до сталого розвитку та інтегрування її на цій підставі у Європейське та світове співтовариство, як це передбачалося. Незважаючи на те, що до заходів цієї Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 роки вносились зміни у 2005 та 2006 рр. (згідно з Постановами КМУ № 746 (746-2005-017) від 16. 08. 2005 р. та № 1571 (1571-2006 п) від 08. 11. 2006 р.) за станом на 2011 р. реалізація в Україні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, яка конкретизувалась у Комплексній програмі їхньої реалізації на національному рівні на 2003–2015 рр., не знайшла очікуваного втілення.

Стратегічною помилкою успішного запровадження сталого розвитку в Україні стала невизначеність його принципів та ідей у законодавстві України з національної безпеки. У прийнятому 19 червня 2003 р. Законі України “Про основи національної безпеки України” [9] забезпечення сталого розвитку країни не визначено ні у колі пріоритетних національних інтересів, ні в основних напрямках державної політики з питань національної безпеки. Розроблена і прийнята у 2007 р. Стратегія національної безпеки України не виправила ситуації, незважаючи на те, що найкращий результат із забезпечення досягнення сталого розвитку можливий найшвидшим шляхом завдяки запровадженню в системі національної безпеки механізмів досягнення сталого розвитку. Всебічність системи національної безпеки дає змогу виокремити в колі основних її сфер головні складові сталого розвитку – економічну, соціальну й екологічну сфери, а також забезпечити створення умов та можливостей його досягнення шляхом відповідного спрямування і реалізації інформаційної, науково-технологічної та інших сфер національної безпеки.

Стратегія національної безпеки, прийнята у 2011 р. [10], була викладена Президентом України як складова щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. Не акцентуючи уваги на сталому розвитку, зміст стратегії значною мірою зорієнтований на досягнення його цілей у країні. У колі джерел загроз національній безпеці визначено у зовнішньоекономічному просторі конкуренцію за сировинні ресурси та маршрути їхньої доставки на ринки споживання, а також надмірне антропогенне навантаження на довкілля. У внутрішньому безпековому середовищі серед проблем, які загрожують національній безпеці, мають відношення до нерозв’язаності проблем сталого розвитку в Україні низька дієвість існуючих механізмів підготовки і прийняття державних рішень та неефективність контролю за їхнім виконанням. Серед *загроз економічній безпеці*, які значно погіршують можливості досягнення сталого розвитку, визначено неефективність використання матеріальних ресурсів, переважаання галузей з невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки. Для майбутніх поколінь в Україні залишиться зовнішній борг, який, за оцінкою, визначеною в Стратегії національної безпеки, має неконтрольований характер. Крім цього, накопичення фінансових ресурсів є загрозливим через недосконалість системи регулювання фінансових ринків, значних валютних ризиків, неефективного і нерационального використання коштів державного і місцевого бюджетів.

У колі загроз національній безпеці в Стратегії визначено зростання рівня загроз *енергетичній безпеці*, які мають безпосереднє відношення до сталого розвитку загалом та його складових. Це – низька ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, повільні темпи впровадження новітніх технологій; надмірна залежність від імпорту енергоносіїв, недиверсифікованість джерел і маршрутів їхнього постачання, недостатність використання власного енергетичного потенціалу, низька ефективність енерготранзитного потенціалу, низькі темпи інтеграції України до європейського енергетичного ринку.

Сталий розвиток обумовлюється станом *науково-технологічної сфери* національної безпеки, яка безпосередньо впливає і на екологічну, і на економічну сфери та побічно – на соціальну. В Стратегії національної безпеки визначається, що консервація низького науково-технологічного рівня розвитку країни обумовлена нерозвиненістю національної інноваційної системи, скороченням науково-технологічного потенціалу, впливом наукових кадрів за кордон, втратою наукових шкіл на ключових напрямках економічного розвитку, а також зростанням технологічної залежності від інших країн.

У Стратегії національної безпеки (2011 р.) констатується, що *екологічні й технологічні виклики* і загрози мають тенденцію до зростання, що свідчить про посилення перешкод для створення умов сталого розвитку однієї з головних його складових – екологічної. Систематизований перелік викликів та загроз у цій сфері потребує одночасних дій для скасування на державному, регіональному та виробничому рівнях у перспективних стратегіях, програмах, планах тощо. Вони повинні містити напрями, заходи та механізми реалізації, які забезпечать подальше подолання критичного стану основних фондів (об'єктів підвищеної небезпеки, комунальної інфраструктури населених пунктів, очисних споруд підприємств). Підкреслюється також зростання загроз екологічній безпеці через надмірне антропогенне порушення і техногенну перевантаженість територій України. Звертається особлива увага на одному з головних пріоритетів забезпечення сталого розвитку, який пов'язаний зі збереженням ресурсів теперішнім поколінням. Визначається нераціональне, виснажливе використання природних ресурсів, радіоактивне, хімічне та біологічне забруднення довкілля, загострення проблем транскордонних забруднень.

На фоні виснажливого використання ресурсів та їхнього забруднення утворюються значні обсяги відходів виробництва й споживання, вкрай обмеженим є рівень їхнього використання, переробки та утилізації. Додаються до власних екологічних небезпек країни і зовнішні. Це – неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій та матеріалів, збудників хвороб, а також поширюється використання генетично модифікованих організмів без відповідних екологічних дозволів.

Оцінені в Стратегії національної безпеки загрози, виклики й небезпеки в економічній та екологічній сферах є перешкодою до сталого розвитку і негативно впливають на його соціальну складову, яка має власні ризики й посилює свій негативний стан через їхній вплив з боку економічної та екологічної сфер.

Визначені наслідки соціально-демографічної кризи в Стратегії національної безпеки (2011 р.) обмежено дають уяву про соціальні небезпеки. Вони містять три складові:

- скорочення чисельності населення через погіршення його здоров'я, низьку якість життя, недостатній рівень народжуваності, високу смертність, а також вплив населення за кордон;
- поширення соціальних хвороб, зокрема наркоманії, алкоголізму, туберкульозу, ВІЛ/СНІДу, епідемії небезпечних інфекційних хвороб;
- зростаючий дефіцит трудових ресурсів, старіння населення, низька економічна активність і недооцінка вартості робочої сили.

Поза межами соціальних загроз національній безпеці в контексті сталого розвитку залишилися загрози, пов'язані з правовою незахищеністю, тіньовими відносинами в медичній, освітній і трудовій сферах, з духовною та культурною деградацією суспільства, а головне – зі зростанням споживацької ідеології, яка підриває базу існування людства через вичерпність ресурсів.

Таким чином, Україна є учасником глобальних процесів сталого розвитку, вона взяла на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язання щодо подолання загроз сталому розвитку та забезпечення перспектив майбутнім поколінням, закріпила їх правовим оформленням перед світовим товариством. Але послідовності конструктивних дій з виконання визначених зобов'язань не простежується протягом майже 10 років. Не прийнято Концепції (стратегії) сталого розвитку України та її регіонів, не включено його принципи і пріоритети до державних та регіональних стратегій і програм. А найбільш значимим упущенням на шляху формування умов сталого розвитку є взаємна невбудованість системи сталого розвитку зі системою національної безпеки України, які збігаються за принципами, орієнтирами, цілями, пріоритетами та критеріями досягнення безпеки і збалансованості в економічній, соціальній та екологічній сферах.

Зіставлення проблем досягнення сталого розвитку зі змістом законодавства про національну безпеку свідчить про неврахованість у Законі України “Про основи національної безпеки” (2003 р.) потреб досягнення сталого розвитку, незважаючи на те, що у 2002 р. Україна взяла на себе ці міжнародні зобов'язання. А саме в системі національної безпеки найкращі умови для забезпечення скасування загроз і сталого розвитку, і національної безпеки, які збігаються за трьома їхніми складовими – економічною, соціальною та екологічною сферою. Аналіз змісту Стратегії національної безпеки 2011 р., підготовлений з урахуванням сучасних потреб гарантування безпеки розвитку у посткризовий період, підтвердив доцільність сполучення системи національної безпеки і сталого розвитку для досягнення пріоритетних національних інтересів та міжнародних зобов'язань. До Закону України “Про основи національної безпеки” і Стратегії національної безпеки доцільно внести зміни й доповнення щодо регламентації у цих правових документах принципів, пріоритетів, напрямів, заходів та механізмів досягнення сталого розвитку.

Одночасно доцільно врахувати посилення позитивних світових тенденцій щодо підвищення значення соціальної відповідальності, які пов'язані зі зростанням глобалізаційних процесів і загостренням у зв'язку з цим конкуренції, а також з конкуренцією компаній за персонал; посиленням соціальної активності; зростанням ролі нематеріальних активів (репутація, бренди) тощо.

У січні 2005 р. Міжнародна організація стандартизації ініціювала процес розробки стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 “Керівництво з соціальної відповідальності”, підставою для розробки якого стало визнання значення ролі соціальної відповідальності на Всесвітніх самітах: з навколишнього середовища – у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та зі сталого розвитку – в Південній Африці (2002 р.). Над розробкою стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 впродовж трьох років працювали 397 експертів з 76 країн, були залучені представники шістьох зацікавлених сторін – споживачі, органи державної влади, бізнес, профспілки, неурядові організації, дослідницькі інституції. Україна приєдналася до розробки стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 у листопаді 2007 р.

Започаткування соціальної відповідальності за виконання міжнародних обов'язків держави, регіонів, бізнесу щодо забезпечення сталого розвитку може стати стимулом для активізації дій України у цьому напрямку. У 2012 р. планується підбиття підсумків і досягнень країн у цій сфері. Це потребує активізації зусиль органів державної та регіональної законодавчої і виконавчої влади, науковців, бізнесу, громадських організацій у створенні умов забезпечення сталого розвитку в країні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Усвідомлення відповідальності країни за створення умов існування та розвитку людства і власної нації обумовлює пошук шляхів його запровадження. При обґрунтуванні управлінських рішень у цій сфері доцільно конкретизувати напрями і завдання й забезпечити у подальшому застосування механізмів відповідальності за їхнє невиконання.

На державному рівні необхідно:

- при формуванні довгострокової стратегії економічного та соціального розвитку України врахувати внутрішні потреби країни у забезпеченні сталого розвитку та міжнародні зобов'язання, задекларовані та підписані Україною у відповідних документах;
- розробити і прийняти Концепцію сталого розвитку України та визначити за її змістом глобальний аспект, оцінку ризиків сталого розвитку, сполучення зі системою національної безпеки;
- внести зміни й доповнення до законодавства про національну безпеку України із включенням положень щодо оцінки небезпек сталого розвитку, збалансованості напрямів досягнення національної безпеки у соціальній, економічній та екологічній сферах;
- при формуванні та реалізації законодавства України про державну регіональну політику визначити у колі стратегічних цілей розвитку регіонів – забезпечення їхнього сталого розвитку з конкретизацією інструментів та механізмів досягнення;
- внести зміни й доповнення до Державної стратегії регіонального розвитку, які стосуються оцінки стану сталого розвитку в регіонах, включення його досягнення в коло державних та регіональних пріоритетів, а також до переліку державних пріоритетів, визначених для кожної області, виходячи з гостроти та вагомості загроз національній безпеці в економічній, соціальній та екологічній сферах;
- при формуванні та подальшому опрацюванні проекту Закону України "Про державну регіональну політику" включити до його змісту положення, які регламентують цілі, обов'язки та механізми досягнення сталого розвитку регіонів України;
- підготувати і прийняти правовий документ з соціальної політики України, в який закласти концептуальні засади сталого розвитку;
- удосконалити чинну Методику розрахунку рівня економічної безпеки (наказ Мінекономіки України № 60 від 01. 03. 2007 р.) з визначенням методичних засад розрахунку економічної безпеки на рівні регіону;
- забезпечити розробку і впровадження Методики оцінки ризиків сталого розвитку регіонів України;
- забезпечити стабільну роботу Національної ради зі сталого розвитку;
- внести зміни й доповнення до Концепції національної екологічної політики на період до 2020 р. (Розпорядження КМУ від 17. 10. 2007 р. № 880-р) з конкретизацією положень у пріоритетних напрямках і механізмах реалізації щодо сталого розвитку промислових регіонів.

На регіональному рівні необхідно:

- при формуванні й удосконаленні перспективних стратегій економічного і соціального розвитку областей забезпечити включення напрямів та заходів з досягнення сталого розвитку;
- при формуванні й удосконаленні Угод регіонального розвитку забезпечити включення до Спільних заходів між центром та регіоном із вирішення проблем, які відповідають національним інтересам країни щодо створення умов та можливостей сталого розвитку області.

Серед запропонованих напрямів удосконалення управління сталим розвитком значна кількість потребує наукових досліджень і доведення їх до управлінських рі-

шень для застосування при інтеграції України до кола країн, які успішно створюють умови забезпечення сталого розвитку, а також для досягнення національних інтересів у цій сфері.

Література

1. *На меті – сталий розвиток України* // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 14–44.
2. Александров І. О. *Стратегія сталого розвитку регіону* : моногр. / І. О. Александров, О. В. Половян, О. Ф. Коновалов [та ін.] / НАН України. Інститут економіки промисловості. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 203 с.
3. Фоміна М. В. *Проблеми сталого економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія* / М. В. Фоміна / Міністерство освіти і науки, Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. – 359 с.
4. Данилишин Б. М. *Економіка природокористування* : підруч. / Б. М. Данилишин, М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2010. – 465 с.
5. Куценко В. І. *Соціальна безпека в контексті сталого розвитку* / В. І. Куценко, В. П. Удовиченко. – Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2011. – 656 с.
6. *Соціально-економічний потенціал устійчивого розвитку* : учеб. / под ред. Л. Т. Мельника (Україна) и проф. Л. Хенса (Бельгія). – Суми : Університет. книга, 2009. – 1120 с.
7. *Устойчивое развитие: теория, методология, практика* : учеб. / под ред. Л. Т. Мельника. – Суми : Университет. книга, 2009. – 1216 с.
8. *Комплексная программа реализации на национальном уровне решений, принятых на Всемирном саммите по устойчивому развитию на 2003–2015 гг., утвержденная постановлением Кабинетом Министров Украины от 26 апреля 2003 г. № 634* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua>
9. Закон України “Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
10. *Стратегія національної безпеки України* // Модернізація України – наш стратегічний вибір : [щорічне Послання Президента України до Верховної Ради]. – К., 2011. – С. 151–166.
11. *Концепція державної регіональної політики* : затв. Кабінетом Міністрів України від 02. 07. 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895>
12. *Новий міжнародний стандарт із соціальної відповідальності ISO 26000* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bcdst.kiev.ua/index.php/news/1-latest-news/56--iso-26000> (дата зверн. 06. 04. 2011 р.).
13. *Положення про Національну раду зі сталого розвитку України* : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 16. 10. 2009 р. № 997 (у ред. Постанови Кабінету Міністрів України від 25. 08. 2010 р. № 723) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 73. – Ст. 2502.
14. *Предпосылки для социальной ответственности. Смысл и выгоды социальной ответственности. Горизонты промышленной политики* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prompolit.ru/159672> (дата зверн. 06. 05. 2011 р.).
15. *Управління людським та соціальним розвитком у регіонах України* : моногр. / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, Л. В. Шаульська [та ін.] ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 488 с.
16. Янчук Н. Д. *Правове забезпечення концепції сталого розвитку сучасної держави: теоретико-компаративістський аналіз* : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. Д. Янчук. – Одеса, 2009. – 20 с.